

Dr. H. C. Danskeegt

DE TAAL VAN ANTONI VAN LEEUWENHOEK (1623-1732)

Mijnheer de voorzitter. Dames en Heren.

Deze voordracht heeft niet de pretentie het eerste te bevatten, dat over de taal van Antoni van Leeuwenhoek is geschreven. Verscheidene biologen die zijn werk bestudeerden hebben min of meer terloops aandacht gewijd aan zijn taalgebruik. De Vooys maakte in zijn "Wenken en wensen voor een geschiedenis van het Nederlands" de neerlandici op Leeuwenhoek en Swammerdam opmerkzaam, maar het duurde tot 1933 voordat ^{enige} ~~de~~ taalkundige discussie op gang kwam. De aanleiding vormde een uittaling van de Parijse bacterioloog, prof. R. Debré, in zijn inaugurale rede. Hij waardeerde L.'s werk, maar zei dat het was geschreven: "dans un mauvais hollandais, car il ne savait aucune autre langue". Prof. G. van Rijnberk, voorzitter van de toen nog jonge L.-commissie, wees in het Ndl. Tds. voor Geneesk. - maar waarschijnlijk wel ten onrechte - op de "vreemde logica" van het laatste deel van deze bewering. Hij liet daarbij het oordeel afdrukken, dat Overdiep en De Vooys op zijn verzoek over L.'s taal hadden uitgesproken. Deze beide beoordelingen bevatten de meeste thema's waarop een opstel hierover gecomponeerd moet worden. Overdieps aandacht ging uiteraard naar de syntaxis. "Wat nu deze betreft," zegt hij, "staat L. niet op het peil van den gestudeerden Nederlander." Hij wijst op de "eindeloos aaneengedrongen zinsverbanden", op de anakoloeten, op het vaak onlogische gebruik van verwijzende pronomina, op de infinitief- en participiumconstructies. Ten slotte noemt hij L.'s taal "gebrekkelig". De Vooys wijst op onregelmatigheden in de verbuiging, op dialectvormen en familiaire woorden. Hij vindt L.'s taal "eenvoudig en ^{itt} ~~peil~~ zeventiende-eeuws Nederlands". Er is dus wel enige discrepantie tussen de beide eendoordelen. Zij vragen toelichting en bewijs, misschien ook bestrijding of ten minste nuancering. Tot het eerste droeg Overdiep nog in 1933 bij met een analyse van de aanvangszinnen van de brief van 2 januari 1700.

N.Tg.34

Toen zes jaar later het eerste deel van Alle de Brieven was verschenen, werd dit in de N.Tg. besproken door mej. E.Jongejan. Zij besteede ^d veel aandacht aan het ^{br}gebruik van vreemde woorden, buitingsvormen en idiomata. Mej.J.I. Mendels, die de eerste delen van Alle de Brieven taalkundig heeft geannoteerd, schreef in 1946 en

N.Tg. ^{dl}40

'47 twee artikelen, resp. ^{gekield}"Over de stijl van Antoni van Leeuwenhoek" en ~~over~~ "Leeuwenhoek's taal". In het laatste artikel houdt zij zich voornamelijk bezig met L.'s Delflands dialect; aan de syntaxis schenkt ze ook in het eerste weinig aandacht. Wel wijst ze herhaaldelijk op het beeldende van L.'s taalgebruik. Zij was daarin reeds voorgegaan door Dr. Van Seters, ^{die} in een artikel over L.'s techniek met veel genoegen voorbeelden van beeldende beschrijving had aangehaald.

N.T.v.G.
Jrg.77, IV

De begrenzing van deze voordracht tekent zich nu vrij duidelijk af. L.'s dialect blijft buiten beschouwing, evenals zijn spelling. Evenmin wil ik u spreken over zijn woordgebruik, ook niet over zijn eigen samenstellingen en over die woorden die niet in het WNT voorkomen. Het terrein dat ik hier in der vlucht wil trachten te verkennen is dat van zijn zinsbouw.

De Vooy's heeft in een onbewaakt ogenblik gesproken van "de eenvoudige zinsbouw van Van Leeuwenhoek", waarin "overal de taal van de uitlegger (doorklinkt), die zich van het gesproken woord bedient om zijn ervaringen mede te delen." Weliswaar houdt dit niet in, dat L. schreef zoals hij sprak, maar het moet toch wel betekenen, dunkt me, dat zijn schrijftaal zich nauw bij zijn spreektaal aansloot. Ook mej. Mendels, die door haar werk voor de L.commissie zeer veel van L. had gelezen, meende dat L.'s stijl "de ^{cc}spreektaal zeer dicht nabij komt". "L. geeft in zijn brieven ^{vrij} wel ongekunstelde spreektaal," schrijft ze, "met een klein schrijftaalvernissje." Nu behoeven we, zoals ook Overdiep had gedaan, maar het oog te slaan op de talloze participium constructie om te constateren, dat de schrijftaalverniss met kwistige

N.Tg. L,
27,28

hand is aangebracht. We vinden deze constructies in soorten:

Linsch. Ver.
LXXI, 116

Het part. praesentis treffen we aan in verbinding met zijn ter
6e Verv., uitdrukking van het duratieve aspect. Bijv.: "die den Haring waren
175

2e Verv., vangende"; een kleur "die een weijnig na den groenen was hellende".
198

Schierbeek
Nal. Spr.
kunst

Ofschoon deze constructie ook in het nml. niet zeldzaam is, schrijft
De Voets het gebruik "in oudere taal" - denkkelijk bedoelt hij 17e- en
18e eeuws - aan Latijnse invloed toe. Bij L. kan die in elk geval
niet direct gewerkt hebben - hij kende immers geen Latijn -, maar
natuurlijk wel via de door het Latijn beïnvloede schrijftaal.

3e Verv.
385

Frekwenter zijn de part.groepen met de betekeniswaarde van een
bijzin. Soms is het subject dat bij het part. gedacht kan worden,
hetzelfde als dat van de zin waarbij de groep behoort, bijv.: "Dit
water beschouwende ... Sag ik datter sessijdige Soutdeeltgens lagen".

23 sept. 1688
3e Verv.,
Opdr.

In geval van ^αcausale betekenis, versterkt L. het participium,
zoals gebruikelijk was, door voorvoeging van als: "als oordeelende
dat het een zeer nutte uijt vindinge was"; "als sulks meriterende".

A.d.Br. I
54

Duidelijk blijkt de indirecte invloed van het Latijn uit het ge-
bruik van absolute constructies, zoals in: "~~XXXXXX~~ dese ruijme wonde plaats,
na het voorste gedeelte, ontrent de helft met bloet vervult sijnde,
schiet alsdan het bloet na achteren, en de lucht weder na vooren".

3e Verv.,
384

Nog één voorbeeld: "het selvige maar enige weijnige uren in een pa-
pierce ^(i.e.: liggende) leggende, sag ik soo sagt te sijn, dat het begon te smelten."

3e Verv.,
524

Een ander Latijns zinspatroon, ditmaal met een attributief ^{vols. d.w.} ~~part.~~,
is dit: "Heren die lust hadden, dese mijn ontdekte voorteelinge van-
de Alen na te volgen", d.w.z. 'mijn ontdekking van de voortplating
van de paling eens na te doen'. L. gebruikt ook het part. van een
reflexief werkw. wel ^{attributief} ~~verzekende~~: "dit ingebeelde vlies", "dit
ingebeelde hooft".

Het veelvuldig voorkomen van part.constructies bewijst, dunkt me,
dat L. zijn modellen vond in de ^{deftige} ~~kerken~~, althans geleerde stijl van

moeien toeschrijven: hij is geestdriftig in zijn onderzoek, maar ne-

nootheid de resultaten zeer wel overwogen. Zijn vooral in de vroege zijn dagen. Koelmans noemt de part.constructiones bij De Ruyter brieven ongekunstelde schrifttechniek maakt echter, dat hij zijn ge- "staaltje(s) van De Ruyters aanpassing aan de ambtelijke taal" en dachten niet voldoende ordent merkt dat hij ze opschrijft. Hij begint voor L. zal dit ook wel gelden. Nergens blijkt, dat hij zich bezig vaak te schrijven zonder *(likaars taal bij)* uit wil komen en in zo- heeft gehouden met het lezen van Hooft of andere renaissance-au- teu verscheidt zijn schrifttechniek inderdaad weinig van de wijze vers, terwijl hij als kamerbewaarder van de Heren Schepenen van waarop ze plegen te spreken. De door zijn deze "verwachtingen" ze Delft (1660-ca.1700) ruimschoots met ambtelijke taal in aanraking kwam. Ik geef nog één voorbeeld, waarin het voegwoord weggeble- zal zijn gekomen.

Van 10, waar de persoonsvorm niet door een infinitief is vervangen:

Inmiddels zal een ander symptoom van aanpassing aan de latinise-
rende schrijftraditie uw oor niet ontsnapt zijn: de object+ inf.-
constructie in "hetselvige sag ik soo sagt te sijn, dat..." Ik citeer
u nog: "Alzoo verscheyde Genees-heeren en Heelmeester seggen, veele
ziektens veroorzaakt te werden door..." en een iets gecompliceerder
geval: "Dat het Graan, dat in drooge landen wast, in Persien bevrijd
is van de Worm, oordeel ik alleen te sijn, dat het soo hard is, dat
..." Zoals gebruikelijk is, fungeren als persoonsvormen werkwoorden
als zeggen, oordelen, zich inbeelden, vast stellen; als infinitie-
ven heb ik alleen zijn en worden aangetroffen. Prolepsis van het
object of een vervangend pronomen is eveneens gebruikelijk.

Meestal geeft L. de voorkeur aan een constr. met een verbindingswoord: "en alle de vaten ... oordeel ick...dat een der leij vaten zijn". Ook in: "de groote vaten, die bij de Heer Grew zijn...afgebeeld, die heb ik seer klaar kunnen sien, dat uijt globulen bestaan." De prolepsis, die kenmerkend is voor deze constructies, in het laatste voorbeeld aan den geleerden secretaris der Royal Society vloeide ~~hier~~ voort uit de tegenstelling met de voorzin: "De pijpjes of kleyne vaten...zijn...soo helder als off het cristal was". Men zou hier licht kunnen denken aan een apokoinou-constructie: "de grote vaten heb ik zeer klaar kunnen zien" en "ik heb ^{zuur klaar} kunnen zien dat de observaties en veronderstellingen zo nauwkeurig mogelijk voor te stellen." Gecompliseerd zijn L.'s zinsstructuren zeker. We treffen hier toch niet juist zijn. L. wilde niet expliciet meedelen, dat hij die dat had hij al te vorseen gegeven. in deze zin structuur grote vaten had gezien; Het ging hem om het zien van de ~~structuur~~.

Overdief spreekt in gevallen als deze van "vervlechting" en wil het verschijnsel niet "als louter latinisme" beschouwen. In zijn Stil. Gramm. zegt hij dan dat deze "versmelting" van zinnen ontstaan zou "door de syntact. techniek van den opgewonden spreker of snelschrijver". Ik geloof niet, dat we het verschijnsel bij L. aan opwinding moeten toeschrijven; hij is geestdriftig in zijn onderzoek, maar no-

hierboven
I. 15

noteert de resultaten zeer wel overwogen. Zijn vooral in de vroege brieven ongeëfende schrijftechniek maakt echter, dat hij zijn gedachten niet voldoende ordent voordat hij ze opschrijft. Hij begint vaak te schrijven zonder te weten waar hij uit wil komen en in zoverre verschilt zijn schrijftechniek inderdaad weinig van de wijze waarop we plegen te spreken. Daardoor zijn deze "vervlechtingen" zo frekwent. Ik geef nog één voorbeeld, waarin het voegwoord weggebleven is, maar de persoonsvorm niet door een infinitief is vervangen:

5e Verv.,
68

"twee...Vliegijens, die ik mijn zelven inbeelde dus voortgekomen waren". Het zijn misschien rare sprongen waarmee ~~hij~~ zich uit het nauw redt, maar de kat die ze kan maken, moet zijn spieren en evenwichtsorganen toch geducht beproefd hebben!

Uit dit alles blijkt, dat ook bij L. - om met mej. Uijlings te spreken - "een streven naar gecompliceerdere structurering" werkzaam was. Het zou trouwens verwonderlijk zijn geweest, als dit streven waaraan iedere Nederlander lijdt zodra hij de pen opneemt, L. vreemd geweest zou zijn. Bovendien is het waarschijnlijk - mej. Jongejans heeft hier terecht opgewezen -, dat "de autodidact Van Leeuwenhoek in zijn brieven aan den geleerden secretaris der Royal Society en den zeker niet minder geleerden Huygens" -en, voeg ik hieraan toe, aan de aanzienlijke raadpensionaris Heinsius en de keurvorst van de Palts - "zijn best heeft gedaan om in statige schrijftaal-zinnen zijn observaties en veronderstellingen zo nauwkeurig mogelijk weer te geven." Gecompliceerd zijn L.'s zinsstructuren zeker. We treffen bijzinnen van de 2e en 3e graad aan, soms van de 4e en 5e graad; natuurlijk veel relatieve zinnen en objectszinnen (bij zien, vernemen, oordelen enz.), maar ook conditionele, causale, concessieve, temporele en graadaanduidende. Mej. Uijlings heeft uit haar materiaal geconcludeerd, dat dit kenmerkende verschijnselen zijn voor "overdacht geschreven teksten"; in de gesproken teksten vond zij grotendeels attributieve/zinnen, en veel subjects- en objectszinnen; bijzinnen

(1e) Verv.,
41

Pr.op H.
68/69

typische schrijftaalstructuur bestaande uit achtereenvolgens:

van de 2e graad reeds kwamen maar "sporadisch" voor. Het lijkt mij niet te gewaagd aan te nemen, dat dit in de 17e eeuw niet zoveel anders gesteld was. Een zin als de volgende van L. ligt boven het peil van de spreektaal en getuigt van beheersing van ingewikkelder structuren dan zelfs geoefende sprekers plegen te beproeven; het is een citaat uit 1688. "Als nu ook de sout-deelen van de gemetselde kalk, alleen de oorszaak zijn, dat de kalk, droog geworden sijnde, stijf of hard is: ende dat wanneer die weder in 't vuur komt, soo sagt word, om dat de sout-deelen weder op nieuw ontdaan werden, soodanig dat wy de kalk met onse handen konden verbrijnselen, soo konnen wy ons ook ten vollen voldoen, dat de kalk onbequaam is tot het opmetselen van muuren daar men vuur tegen aan stoekt: ende dat men tot soodanig werk, behoort te nemen goede kley, die door het vuur hoe langer hoe harder word."

2e Verv., 224

Nu is er natuurlijk een hogere graad van geoefendheid denkbaar: die van de stilist die zo'n complex wel overwogen in 2 of 3 delen splitst, maar zover was L. in 1688 nog niet. Ik heb de indruk, dat hij dit een aantal jaren later wel doet - dat kan bijv. blijken uit de wijze waarop hij in 1695 een passage uit een brief van 1677 overgeschreven heeft -, maar dan doet hij het helaas op vrij willekeurige wijze.

2e Verv., 379

Ik kom nu nog even terug op de uitspraak van mej. Mendels, dat L.'s stijl "de spreektaal zeer nabij komt". Deze stelling is naar mijn mening alleen houdbaar als men onder 'stijl' in hoofdzaak verstaat: de keuze van het juiste woord, beeldende uitdrukking, spontaneïteit en dergelijke factoren. Inderdaad spontaan en de spreektaal nabij is bijv. de tussengevoegde vraag: "Wat sag ick nu? Een die sessijdig was"...enz. Maar als we de syntaxis in ons oordeel betrekken, komen we tot een ander inzicht. Een uitroep als: "Weg met het gevoelen van Aristoteles, en alle die hem nu nog na volgen", vinde hoe "spreektaalachtig" misschien, blijkt ingebed te zijn in een

(1e)Verv., 41

7
typische schrijftaalstructuur, bestaande uit achtereenvolgens: 2 nevenschikte complexen van een cond. bijzin + een objectzin van de 2e graad - een vergelijkende bijz. v.d. 3e graad - objectzin 2e graad - relatieve zin 3e graad - objectzin 4e graad - hoofdzin en dan volgt pas, als object bij de hoofdzin de geciteerde uitroep. Daarop volgen nog 2 paratactische relatieve bijzinnen, waarvan de eerste een objectzin bij zich heeft. Ik vind het dan toch wel moeilijk om met De Vooy's van L.'s "eenvoudige zinsbouw" te spreken.

Maar natuurlijk zijn er factoren aan te wijzen die hem tot deze kwalificatie verleid kunnen hebben. Ten eerste bedient L. zich vaak van eenvoudige zinsverbindingen: "Ik heb dan van dese lange Peper genomen, ende deselvige tusschen een schoon Papier geleyt, ende die op een aanbeelt ontstukken geslagen". Tot zover is dit - misschien behoudens deselvige - inderdaad gesproken taal. Maar als L. met handhaving van de samentrekking hier asyndetisch achtervoegt: "die stoffe gedaan in een nieuw glase flesje, dan daarop gegoten soo veel regenwater, dat de ontstukken geslagen Peper, ontrent een derde van een duym-breet onder water lag." zijn we weer op een hoger niveau van structurering aangeland. Ik citeer u nog de aanhef van ^{uit} ~~een~~ brief ~~van~~ 1688: "Myn laatste alder-onderdanigsten aan hare Hoog-Edele is geweest den 24. der voorledene Maand, waar in ik kome te handelen van de angel van de Mugge, namelijk dat de selve angel ...in vier distincte angels bestaat. Dat ik Linde Boomen hebbe geplant... Dat in yder welgemaakte Garst of Tarw al een Koorn-air geformeert is." Asyndeton van dit type is een verschijnsel uit de geschreven, niet uit de gesproken taal.

Een tweede factor in de beoordeling van De Vooy's kan het veelvuldige gebruik van de bijv. bijzin zijn geweest. Als datgene wat mej. Uijlings in haar materiaal heeft gevonden ook geldt voor normale spreeksituaties, moet de bijv. bijzin in de spreektaal relatief frequenter zijn dan in overdacht geschreven teksten. Welnu, bij L. vinden we inderdaad zeer veel relatieve zinnen van verschillende typen:

3e Verv.,
379

3e Verv.
124

(1e) Verv.,
70

2e Verv.,
261/2

A.G.Br. VI
30

3e Verv.
426

dit is, gezien zijn stof, ook heel begrijpelijk.

Maar ook hier ontbreekt het facet van de hogere structurering niet, nl. de verbinding met het attributieve relativum welke, al dan niet voorafgegaan door een voorzetsel. Eén uit de talloze voorbeelden:

5e Verv.,
123

"welke drukkinge ik zoo verre vervolg, tot dat de glase Tuba aan Q. komt te breken, in welke brekinge wy gewaar werden..." enz. Overdiep

St.Gr.628

meent, dat ook deze verbindingen "van Latijnschen oorsprong" zijn; in elk geval zien we weer, dat L. zich bij de schrijftaditie aansluit. *ongeoefendheid van L.'s pen. Betrekkelijk, want L. had toen*

Afzonderlijke vermelding verdient het veelvuldige gebruik van de conjunctie als wanneer, in het WNT(1898) vermeld als een "thans zeer gebruikelijke uitdrukking". Het oudste citaat (in het supplement) is van 1712. Meestal heeft het geen andere dan relatieve functie met

5e Verv.
124 Br. V,
196

temporale betekenis: 'op welk ogenblik'; zo in: "steek ik... het kern- tge Bos-kruyt aan, als wanneer met het aansteken van het selvige ... eenige lugt uyt de bol Fig.2. in het wtare Fig.3.... werd gestort, als wanneer gelijke quantiteit water, weder uyt W. verhuyst." Soms

(1e)Verv.,
78

schijnt het redengevende karakter van als wat meer op de voorgrond te treden: "en als ik... de levende van de doode wilde onderscheyden, zoo liet ik maar mijn warme adem daar over gaan, als wanneer ('omdat dan') de levende haar beweegden." *Dit rinstype sluit aan bij de vmselijke schijfhand.*

Een derde factor komen we op het spoor, als we letten op De Vooy's opmerking, dat "overal" de taal van de uitlegger" doorklinkt.

Een syntactische weerslag hiervan vinden we in het gebruik van het vooruitwijzende demonstrativum: "Dit versterkte mijn gevoelen, als ik sag, dat dese vliegen ..." enz.; "Ik antwoorde dat die Wormkens op dese manier in de Kaas konden komen. De Wormkens komen seyde ik

A.d.Br. VI,
58

..." enz. Dwingender dan de meeste andere demonstrativa vragen de vooruitwijzende steun van de intonatie *en miste ook om het gebaar* om duidelijk te kunnen refereren. In de gesproken taal, zeker in die van de docent, levert dat

3e Verv.
426

geen moeilijkheden op, maar bij het lezen ontstaat meestal enige aarzeling. Hier kunnen we inderdaad van eenvoud, of liever, van een zekere argeloosheid in het taalgebruik van L. spreken. Hij mist het

wantrouwen waarmee de kritische stilist naar verwijzende pronomina kijkt. Dit heeft ook ten gevolge, dat het vele verwijzingen aan de nauwkeurigheid ontbreekt, die wij ervan eisen. Eén voorbeeld: "Ja men komt soo verre, dat men seyt te weten, hoe, en waar de Ael en Paling voort geteelt werd. En die is dese." Bij het terugwijzende die ontbreekt een substantief (manier, wijze) waaraan het refereert.

Verschijselen als deze moeten wel het gevolg zijn van de betrekkelijke ongeoeffendheid van L.'s pen. Betrekkelijk, want L. had toen reeds honderden bladzijden geschreven; in 1673 was hij begonnen met zijn wetenschappelijke brieven en het laatste citaat dateert uit 1692. Maar wat hij al schrijvende leerde, zal hij door het taalgebruik en niet door taalbeschouwing hebben geleerd.

Een zekere onhandigheid constateren we soms ook in de plaatsing van bepalingen: "Dierhalven heb ik weder een Conijn laten versamelen ende nadat het selvige twee maal vier en twintig uren was versamelt geweest, laten dooden." Bedoeld was: 'tweemaal vier en twintig uren nadat hetselvige versamelt was geweest'. Een soortgelijk geval, dat geredelijk tot wanbegrip zou kunnen leiden, is dit: "uijt welkers Teel-lid, na mijn oordeel een seer dikke en taepe, dog weynige vogtigheijt quam". "Na mijn oordeel" is geen bijwoordelijke bepaling, maar een bijv. nabepaling bij "Teel-lid", waarvan L. het door een komma heeft gescheiden.

Maar het meest schiet L. tekort in de constructie van zijn beruchte lange zinnen; op zijn talrijke anakoloeten hebben zowel Overdiep als mej. Mendels al gewezen. Het is niet goed mogelijk L.'s grillige structuren - of, als u wilt: wanstructuren - in een mondelinge verhandeling uitvoerig te bespreken; men moet de zinnen voor sich zien. Maar matuurlijk zijn niet al die anakoloeten even ingewikkeld.

Het eenvoudigste type berust op contaminatie van twee constructies; we komen hiermee weer in de buurt van de gesproken taal. Bijv.:

- 4e Verv.,
633 "... met verder bijvoeginge, dat hy by een vermaart Heelmeester, die op het land was woonende, hem van zyn hard hoorentheyt, gans hadde genesen." Meermalen komt het voor, dat op deze wijze ontstaat wat men een schijnbaar datief-object zou kunnen noemen: "De Cabbel-jaauw, Schelvis, enz.... gaat zoo veel voetsel tot hare vis-deelen over, dat..." Soms congrueert de persoonsvorm dan toch met het oorspronkelijk als subject bedoelde zinsdeel: "dat de rijpe Nooten op verscheyde plaatsen het alder buytenste schorsje van de zelvige wel doorbeten werden". Scherper is de breuk geworden in: "dese angels wanneer men die uijt de bije neemt, soo breecken veeltijts haar senuwtegens". Overigens volstaat L. niet altijd met één contaminatie en dan wordt ^{het resultaat} ~~breuck~~ al wat minder overzichtelijk.

- De meeste anakoloeten zijn ontstaan, doordat L. in zijn behoefte vooral duidelijk te zijn en alles te vertellen wat hij wist, zich verwarde in zijn bijzinnen. Overdiep spreekt van een "hinderlijke voorkeur voor uitweidende, nader verklarende, de gedachtengang onderbrekende relatieve zinnen", maar het zijn natuurlijk niet alleen relatieve zinnen. Eén niet al te gecompliceerd voorbeeld: "...en ik ^{beide} my in, dat wanneer men in Indien de kamers of zolders, daar men de Nooten-Muscaaten op leyt, wel zwavelde, en dat niet eens, maar alle maanden, om dat wanneer men maar eens zwavelde, men alle de levende Schepsels die buyten der zelve Eyeren zijn wel zoude kunnen doden, maar dat men de Jonge wormen die nog in haar Eyeren beslooten leggen door het zwavelen geen schade zoude kunnen aan brengen, en over ~~zulk~~ zulks zeg ik het noodig te zyn, dat men het zwavelen ^{te} ~~con~~nueert, en zoo doende, en twijfel ik niet, of men zoude het door knagen van de Nooten-Muscaaten veel voorkomen." Het schema is eenvoudig genoeg: 'ik beelde my in, dat men (als men de zolders zwavelde) het doorknagen van de nootmuskaten zou voorkomen' en mij dunkt ook, dat L. dit in zijn hoofd had, toen hij de zin begon. In dit geval is de anakoloet niet ontstaan door wat Gardiner noemt "imperfect prognostication

of the finished sentence at the moment of its conception", maar door L.'s onvermogen zijn opdingende gedachten binnen het geconcipeerde hoofdschema te verwerken. Hij vergeet dan de aanhef.

Daardoor ontstaat ook het meest voorkomende type - het laatste dat ik hier noem - dat gekenmerkt is door het ontbreken van de ^{verwachte} hoofdzin. Ook hiervan één voorbeeld uit de vele: "Alzoo ik indagtig was dat ik voorledene Somer in de Pruymen en Appel-boomen veel zeer kleyne Vliegijens hadde gezien, die ik my in beelde dat gantsche takjens van de Appel-boomen zoodnig te onder hielden, dat niet alleen de Appeltgens zoo kleyne als knikkers bleven, ~~xxxxxx~~ ^{maar} dat ook geen jonge houtscheuten gemaakt wierden". Ik heb de zin gelezen met een intonatie die van die van een bijzin geleidelijk verandert in die van een hoofdzin. Imaers, als L. bij het kopiëren van zijn brief innerlijk de intonatie van de bijzin had gehoord, zou hij de zin waarschijnlijk wel ~~xx~~ aangevuld hebben.

Dit leidt mij tot het laatste deel van mijn voordracht: de verhouding van interpunctie en intonatie. L. bedient zich van het zg. vierledige systeem, waarin de punt fungeert als teken voor het zins-einde. "Daar dit teeken (.) gevonden wordt/" zegt o.a. Leupenius (1653), "daar hebbt gy het slot van de reden." Maar wie nu meent, dat tusschen punt en punt een intonatieve eenheid besloten ligt, komt bij L. - en zoals u allen weet, ook bij andere 17e-eeuwse auteurs - vaak bedrogen uit. In de gesproken taal is "de zinsintonatie het middel par excellence," zegt Uhlenbeck, "om, wanneer geen andere indices uit het woordmateriaal of de situatie aanwezig zijn, de hoorder duidelijk te maken, dat de uiting compleet is en dat hij zijn interpretatie van het gesprokene kan voltooien." Bij de geschreven taal moeten we het procédé in omgekeerde richting afwerken: met de gegevens uit de structuur moeten we de uiting interpreteren, daarbij geholpen door de interpunctie, en dan pas kunnen we tot de intonatie besluiten. Bij L. is de informatie die de structuur ^{verschafft} ~~aan~~

5e Verv.,
86

ed. Caron,
16

Taalwetenschap, 8

3e Verv.,
385

herhaaldelijk in strijd met de gegevens uit de interpunctie. Hij schrijft bijv. achter de participiumgroep: "Dit water beschouwende als het te meerendeel was weggewasemt." een punt. Toch kan bij "weg gewasemt" het "slot van de reden" voor L. evenmin bereikt zijn als voor de lezer. De structuur is onvoltooid, zolang de zinadelen niet zijn neergeschreven waaraan de deelwoordgroep ondergeschikt is. Ze volgen ook, in de verwachte ordening: "Sag ik datter ses sijldige Sout-deeltgens lagen..." enz. Moeten we nu aannemen, dat L. "weg gewasemt" met de intonatie van het zinseinde heeft bedoeld, dus met ~~een~~ melodietop op weg en de daling op gewasemt? Dat is toch wel ondenkbaar. Verwonderlijk, dat L. zich van zijn taalgebruik zo

4e Verv.,
697

Vrij talrijk zijn ook de gevallen waarin L. een cond. of vergelijkende voorzin met een punt afsluit en de hoofdzin met een hervattend So begint. Soms is de voorzin zo lang, dat het begrijpelijk is, dat L. op het beslissende moment de aanhef vergeten was. Maar dit is niet altijd het geval: "En wanneer ik mijn gedagten hadde laten gaan hoe het mogelijk was dat de schulpjens in de magen van de ~~het materiaal met de bedoeling u althans enkele van de voornaamste~~ Schol. en andere Vissen, zoo konnen ontstukken gebrooken werden, als facetten van L.'s proza te tonen. L. was geen waardige stilist, dat wy komen te sien. Zoo quam my te binnen dat het door geen andere redenen en konde geschieden, als deze." Ook hier is een afsluitende ~~dele van bij zijn gesproken taal; we kunnen dit betreuren, omdat~~ intonatie voor de punt weinig aannemelijk, te minder omdat in verder aanwijzingen voor zijn ~~el~~ dat hij zich spontaan en beledend gelijkbare zinnen op de dezelfde plaats ook wel een komma staat. Het is evenmin ~~aan hij had zich nu eenmaal de ambtelijke taal~~ ~~Kxxxkxipig~~ erg waarschijnlijk, dat L. aan de punt een andere van zijn stijl als voorbeeld genomen, al gaf hij zich ook weer niet waarde zou toekennen: hij gebruikt hem normaal als leesteken aan het ~~de moeit deze pericht te lezen schrijven. Hier liggen, dunkt me,~~ eind van de zin. Een dubbele waarde dan voor de punt: niet alleen ~~de oorzaken van de onvolkomenheden in zijn taalgebruik. Maar voor~~ dalende, maar ook stijgende of zwevende intonatie, gevolgd door een ~~stellige uitspraken is het nu nog te vroeg. Ik heb hier niet het~~ lange rust? Daarvoor gebruikt L. toch meestal de komma. ~~serate woord over L.'s taal gesproken; het zal ook wel niet het~~

Voorlopig neig ik nog naar de gedachte, dat L. bij het lezen de ~~laetste zijn dat overer wordt gezegd.~~ intonatie niet innerlijk hoorde; het zou niet zo'n wonder zijn bij iemand die visueel zo uitzonderlijk begaafd en vooral gespecialiseerd was. We vinden bij Schierbeek, die wel alles over L. weet, ook geen

Dr. B. C. Banckert

enkele aanwijzing, dat L. bijvoorbeeld gehoor voor muziek had, en uit de honderden bladzijden die ik van hem heb gela^{en}, kan ik mij geen enkele geluidsimpressie van betekenis herinneren. Alleen zo kan ik verklaren, dat L.'s zinssplitsingen vaak zo ongerijmd uitvallen.

Om misverstand te voorkomen wil ik nog zeggen, dat ik deze redenering niet wil toepassen op de uitbreidende bijv. bijzin, die óók vaak door een punt van de ~~maxxix~~ voorzin is gescheiden.

Overigens blijft het, als we het element van de intonatie ter zijde laten, verwonderlijk, dat L. zich van zijn taalgebruik zó ~~rade~~ weinig bewust toonde. Het drong blijkbaar niet tot hem door, dat zijn toepassing van de punt - om van zijn bijzinnen niet te spreken - in een aantal gevallen tot verminking van de zinsstructuur leidde.

Dames en heren, ik heb slechts hier en daar een greep gedaan in dat van u~~re~~ ^u materiaal. Het is niet mijn bedoeling u althans enkele van de voornaamste facetten van L.'s proza te tonen. L. was geen vaardige stilist, dat moeten we Overdiep toegeven. Zijn stijl sloot zich maar zeer ten dele aan bij zijn gesproken taal; we kunnen dit betreuren, omdat er ^{en}aanwijzing~~en~~ voor zijn, dat hij zich spontaan en beeldend kon uitdrukken. Maar hij had zich nu eenmaal de ambtelijke taal van zijn tijd als voorbeeld gekozen, al gaf hij zich ook weer niet de moeite deze perfect te leren schrijven. Hier liggen, dunkt me, de oorzaken van de onvolkomenheden in zijn taalgebruik. Maar voor stellige uitspraken is het nu nog te vroeg. Ik heb hier niet het eerste woord over L.'s taal gesproken; het zal ook wel niet het laatste zijn dat erover wordt gezegd. Bij vragen toelichting en bevestiging, misschien ook verrijking of ten minste nuancering. Het

eerste droeg Overdiep weg in 1962 bij het een analyse van de aanvangslijnen van de brief van 2 januari 1700.